

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR YARADICILIĞINDA NİDALAR

Giriş. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər ifadə etdikləri leksik mənalara görə bir-birindən fərqlənir. Dilimizdə olan bütün sözlər müstəqil leksik mənaya malik olmasa da, qrammatik mənaya malikdir. Bir qrup sözlər əşyanın adını, bir qrup sözlər əşyanın əlamətini, bir qrup sözlər əşyanın sırasını, sayını, bir qrup sözlər hal, hərəkəti ifadə edir və s. Qrammatik məna baxımından bu yaxınlıq sözləri müəyyən kateqoriyalar daxilində birləşdirməyə imkan verir ki, bununla da dilçiliyin bir bölməsi olan morfologiya məşğul olur.

Morfologiya sahəsində aparılan çoxsaylı araşdırmalar nitq hissələrinin müxtəlif dilçilər tərəfindən fərqli təsnif olunduğunu göstərir. Əldə olan tədqiqatları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, nitq hissələri əsas və köməkçi olmaqla iki böyük qrupa ayrılır: əsas nitq hissələri və köməkçi nitq hissələri. Əsas nitq hissələrinə leksik və qrammatik mənaya malik söz qrupları: isim, sifət, say, əvəzlilik, zərf və feil aid edilir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi heç bir leksik mənaya malik olmayıb sadəcə cümlədə müəyyən funksiya yerinə yetirən sözlər isə köməkçi nitq hissələri: qoşma, bağlayıcı, ədat və modal söz olaraq qəbul edilir.

Ümumi morfoloji araşdırmalar tarixinə nəzər saldıığımız zaman əsas nüanslardan biri kimi qeyd etmək lazım gəlir ki, dilimizdə hissələri və duyğuları ifadə edən sözləri ayrıca qruplaşdıran alimlər olmuşdur. Cümlənin məzmunu ilə birbaşa bağlı olan belə sözlər nidalar adlanır və bu sözlər xüsusi nitq hissəsi olaraq qeyd edilir. Lakin bəzən nidalar təqlidi sözlərlə, bəzən vokativlərlə qarışdırılmış, bundan əlavə bir qrup dilçilər nidaları köməkçi nitq hissələrinin tərkibinə aid etmiş və cümlə üzvləri arasında əlaqə yaranan sözlər kimi qəbul etmişlər. Nidaların özünəməxsus əlaməti onların müstəqil məna bildirmədən hissələr və duyğuların ifadəçisi kimi çıxış etməsidir. Lüğəvi mənaya malik olan sözlərin məfhum ifadə etməsi nidaların söz kimi qəbul edilməsinə maneə yaranan fikirlərdəndir. Hazırda ən görkəmli dilçilər təsdiq edirlər ki, söz həm məfhum ifadə edir, həm də hiss və duyğuları ifadə edir (K.Hacıyev). İnsanı digər canlılardan fərqləndirən bir cəhət kimi ali duyğulara malik olmasını qeyd edə bilərik. Düşdüyümüz müxtəlif situasiyalar əhvalımızın dəyişməsinə, reaksiyalarımızın rəngarəng çalar almasına səbəb olur. Bizə verilən sevincli xəbər xoş təəssüratların yaranmasını, xoşagəlməz xəbər isə təəssüf, qorxu hissəsinin yaranmasını şərtləndirir. Bu halda biz fikirlərimizi sadəcə müstəqil mənalı sözlərlə ifadə etmirik, konkret qəliblənmiş formalar anıdan yaranan hissələri daha təsirli edir. Məhz bu baxımdan qeyd etmək yerinə düşər ki, nidaların dildəki funksiyası əvəzəlməzdir. Heç bir başqa söz işlətməsək belə, baş verən hadisəyə münasibətimiz nidalarla aydın ifadə olunur.

Nidaları təsnif edən dilçilərin ümumi fikrini nəzərə alaraq belə deyə bilərik ki, a) emosionallıq bildirən, b) çağırış bildirən nidalar daha böyük qruplara təşkil edilir. Emosional nidalar şadlıq, sevinc, qorxu, arzu, həzz, tərif, zövq, yalvarış, rəhm, narazılıq, şikayət, təəssüf, heyrət, təəccüb, ağrı, yorğunluq, qəzəb, nifrət, təlaş, iztirab, istehza, kədər və s. kimi mənalara ifadə edir (Q.Kazımov). Çağırış bildirən nidalara dilimizdə tez-tez rast gəlinir ki, bunlar da öz növbəsində xitabla işlənilən və xitabsız işlənilən olaraq iki yerə ayrılır.

Canlı danışmaq dilinin əsas ünsürlərindən olan mimika və jestlərin yaranmasında nidalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Səslənən fikrə qarşı yaranan duyğular söz şəklində düşüb ifadə olunduğu kimi danışanın simasında və ya əl-qol hərəkətlərində bir uyğunluğun yaranmasına səbəb olur.

Əsas hissə. Ədəbiyyatımızın görkəmli sənətkarlarından olan Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığına nəzər saldıığımız zaman istər o dövrdə mövcud vəziyyətlə bağlı yazdığı narazılıq ifadə edən yazılarında, istər tipi öz dili ilə tənqid etdiyi şəir parçalarında, istərsə də kinayənin əvəzsiz nümunələrinə rast gəldiyimiz satırlarında yüksək hiss, həyəcan, emosiya ifadə edən nidalara rast gəlirik.

Of, bilməm nələr... Hər halda ümidvarız ki, təzə varid olmuş naçalnikimiz kapitan Fyodorov cənabları bizim dərdlərimizə qalacaqdır (s. 177).

Pəh, pəh, nə böyük vəzifə, nə ali məqsəd! Ey millətimizin ziyalı cəvanları, bilsəniz ki, siz dünyalar qədəri olan bir vəzifə altında yaşayırsınız! (s. 206)

Qeyd etdiyimiz kimi nidaların mühüm bir qismini çağırış nidaları təşkil edir: *a, ay, ya, ey, ehey*. Bilirik ki, Sabirin şeirlərinin böyük əksəriyyəti xalqa müraciət formasında yazılmışdır və beləliklə, şair oxucuların diqqətini çatdırmaq istədiyi fikrə yönləndirir:

Ey millətin ümmidi, dilü canı, uşaqlar!

Validlərinin sevgili cananı, uşaqlar! (s. 75)

Xalqının sevilən, əbədiyaşar sənətkarı olan Sabiri həmvətənlərinin taleyi, gələcəyi daim düşündürmüşdür. Bu istiqamətdə əlindən gələni əsirgəməyərək tükənməz qələmi ilə xalqının sevincini, kədərini, narahatlığını əsərlərinə sığdırmağa çalışmışdır. Bəzən qəflət yuxusunda yatan camaat, xalqın haqqını tapdalayan yüksək zümrə nümayəndələri şairin səbir kasasının daşmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə ürək ağrısı ilə mövcud vəziyyəti kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur.

Əhdi pozub əgərçi mən üsyanın eylərəm,

Ey dad, haray! Nə növ ilə samanın eylərəm?! (s. 85)

Bu parçada Sabir nəfsinin qulu olan, ona məğlub olan insanları öz dili ilə tənqid edir. Sonda isə camaatın onlardan üz döndərdiyini düşünərək qorxu, narahatlıq hissi keçirir.

⁸⁷ Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının magistrantı. E-mail: agayevaaysu70@gmail.com

Xalqın zəif tərəfinin din olduğunu bilən müftəxor din xadimləri bundan istifadə edərək öz mənfəətləri naminə insanlığı yanlış istiqamətləndirmiş, din pərdəsi altında ədalətsizliyin bariz nümunəsi olmuşlar. Təbii ki, bu, realist ədəbiyyatın böyük sənətkarı olan Sabirin də diqqətindən yayınmamışdır. Maarif xadimlərinin yoluna maneələr yaradaraq elm öyrənməyin günah olduğunu təkid edirdilər. Onların fikrincə, sadəcə şəriət elmlərinə yiyələnmək kifayətdir, özge elmlər insanı cəhənnəm oduna basıl edəcəkdir. “Çapma atını, girmə bu meydana, a molla!” mısrası ilə başlayan satirasında Sabir qəzəbini mollalara olan xitab vasitəsi ilə ifadə etmişdir:

Hər nə eləsə, başda var əmmamə, a Molla!

Dinmə, toxunur aləmi-islamə, a Molla! (s. 131)

Ax, ah, vah cümlədə iztirab, ağrı, istehza ifadə edən nidalar kimi çıxış edir. Situasiyadan asılı olaraq nidalar bir-birini əvəz etmək qabiliyyətinə də malikdir.

Ax, bu uşaqlar necə bədzatdılar!

Lap dəyəsen cin kimi bir zatdılar!

Şair qələmə aldığı bədii nümunələrdə xalq danışığı dilinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bəzən nidaları müxtəlif fonetik tərkibdə təqdim etmişdir.

1) “Ey” nidasının “vey” şəklində işlənməsi;

Vey sərv, nə xoş can alıcı qəmzələrin var,

Həm işvələrin var (s. 63).

2) “Uf” nidasının “ha” bitişdiricisi ilə işlənərək təkrarlanması;

Hər kəsə dəysəydi edərdi hamın

Bir neçə gün ahü fəğan, ufhauf! (s. 70)

3) “Bəh-bəh” nidasının “bah-bah” şəklində işlənməsi;

Cadu da əlimdən bacarıb cin də qutarmaz,

Əfsunuma bah-bah!.. (s. 73)

4) “Pah” nidası müstəqil mənalı sözlə birlikdə işlənərək öz təsir gücünü artırması

Pah atonnan, nə ağır yatdı bu oğlan, ölübə! (s. 105)

Dinimizlə bağlı ifadələr gündəlik nitqimizdə işləkliyinə görə kifayət qədər geniş işlənmə dairəsinə malikdir. İstər çətin vəziyyətə düşdüyümüz zaman, istər işlərimizin qaydasında getdiyi zaman dua edərək allahdan kömək diləyirik. Dinlə bağlı belə ifadələr alınma olmasına baxmayaraq, müəyyən duyğu, ekspressivlik bildirdiyinə görə nidaların tərkibinə daxil edilir: *inşallah, bərəkallah, əlhəmdülillah, əstəğfürüllah, amin* və s. Sabirin şeirlərində qeyd olunan ifadələrlə bağlı bir çox nümunələrlə rastlaşırıq.

Barəkallah ki, saf sinələri,

Əlhəq elmü ədəb xəzinələri (6, s. 46).

Və yaxud

Hesab və kitab da ki, məşallah, müsəlman içində adət deyil (5, s. 367).

Nəticə. Son olaraq deyə bilərik ki, ədəbiyyatımızın dahi sənətkarı olan Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığı öz poetikliyi, zənginliyi ilə seçildiyi kimi canlı danışığı dilinin əvəzsiz ifadəsi ilə geniş oxucu kütləsinin diqqətini cəlb edir. Məhz bu baxımdan sənətkarın dilində istifadə olunmuş nidalar müxtəlif mənə çalarına malikdir. Sadəcə xalqın gündəlik danışığında istifadə olunan duyğuları, emosiyaları, hissləri bildirən nidalar öz rəngarəngliyi ilə dilimizin ifadə imkanlarının genişliyini sübuta yetirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Müasir Azərbaycan dili. 2-ci cild. Bakı: Elm, 1980, 509 s.
2. Hacıyev K. Azərbaycan dilində nida. Bakı: Nurlan, 2005
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, 357 s.
4. Kazimov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 446 s.
5. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. 1-ci cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 472 s.
6. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. 2-ci cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 380 s.

Açar sözlər: Sabir, morfologiya, nida, ekspressiv ifadə, nitq hissələri, canlı danışığı dili

Key words: Sabir, morphology, exclamation, expressive expression, parts of speech, live spoken language

Ключевые слова: Сабир, морфология, восклицание, экспрессивное выражение, части речи, живая разговорная речь

Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında nidalar

Xülasə

Nidalar dilçilikdə çox tədqiq olunmayan, lakin kifayət qədər işləklik qazanan söz qruplarından biridir. İstər ümumi dilçilikdə, istər türkologiyada və istərsə də, Azərbaycan dilçiliyində nidalarla bağlı fikirlərə morfologiya sahəsində yazılan dərslik və monoqrafiyaların tərkibində rast gəlirik. Hissləri, duyğuları və emosiyaları ifadə edən bu söz qrupu müstəqil mənalı sözlərdən və köməkçi sözlərdən ifadə imkanlarına görə fərqlənir. Nidalar məfhum ifadə etmir, müstəqil leksik mənaya malik deyil, cümlədə sintaktik vəzifə daşıyır və hər hansısa suala cavab vermir. İnsanlar arasındakı ünsiyyət, fikir mübadiləsi sadəcə izahını tapmış ifadələrlə deyil, ekspressiv ifadələrlə də mümkündür. Qeyd etdiyimiz kimi canlı danışığı dilini nidalarsız təsəvvür etmək çətinidir, necə ki, mimika və jestlər olmadan şifahi nitqi təsəvvür etmək olmur. Bu baxımdan xalq danışığı dilini öz poeziyasında kifayət qədər ustalıqla canlandıran sənətkarlarımızdan biri də Mirzə Ələkbər Sabir

olmuşdur. Şairin nidalardan ibarət şeiriyyatında ifadə etmək istədiyi fikirlər artıqlaması ilə xalqa çatdırılmışdır. Sabir yaradıcılığı XX əsr ədəbi tariximizin əvəzedilməz irsi hesab edilir.

Exclamations in the work of Mirza Alakbar Sabir

Summary

Exclamations are one of the groups of words that have not been studied much in linguistics, but have gained enough functionality. Whether in general linguistics, in Turkology, or in Azerbaijani linguistics, we find ideas about exclamations in textbooks and monographs written in the field of morphology. Expressing feelings, emotions and emotions, this group of words differs from words with independent meaning and auxiliary words in terms of expressive possibilities. Exclamations do not express a concept, do not have an independent lexical meaning, do not have a syntactic function in a sentence, and do not answer any question. Communication between people, exchange of ideas is possible not only with expressions that have found an explanation, but also with expressive expressions. As we mentioned, it is difficult to imagine a living spoken language without exclamations, just as it is impossible to imagine oral speech without facial expressions and gestures. In this regard, Mirza Alakbar Sabir was one of our artists who skillfully revived the spoken language in his poetry. The ideas that the poet wanted to express in his poetry consisting of exclamations were conveyed to the people. Sabir's work is considered an irreplaceable heritage of our 20th century literary history.

Восклицания в творчестве Мирзы Алекпера Сабира

Резюме

Восклицания – одна из групп слов, мало изученных в лингвистике, но обладающих достаточной функциональностью. Будь то общее языкознание, тюркология или азербайджанское языкознание, мы находим представления о восклицаниях в учебниках и монографиях, написанных в области морфологии. Выражая чувства, эмоции и эмоции, эта группа слов отличается по выразительным возможностям от слов с самостоятельным значением и вспомогательных слов. Восклицания не выражают понятия, не имеют самостоятельного лексического значения, не выполняют синтаксической функции в предложении и не отвечают ни на один вопрос. Общение между людьми, обмен идеями возможны не только выражениями, нашедшими объяснение, но и выразительными выражениями. Как мы уже говорили, живую разговорную речь трудно представить без восклицаний, как невозможно представить устную речь без мимики и жестов. В этом отношении Мирза Алекпер Сабир был одним из наших художников, умело возродивших разговорную речь в своей поэзии. Народу доносились те идеи, которые поэт хотел выразить в своих стихах, состоящих из восклицаний. Творчество Сабира считается незаменимым наследием нашей литературной истории XX века.

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Zəmfira Şahbazova